

## ТЕМА СМЕРТІ В СТРУКТУРІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НА ЗАКАРПАТТІ

**Анотація.** У статті з'ясовано акціональний і номінативний аспекти передсмертного періоду та настання смерті в структурі поховального обряду на Закарпатті. Авторка розглядає народні прикмети, що містять інформацію про наближення смерті, а також звертає увагу на раціонально-практичні й ритуально-магічні дії під час наближення смерті та їх номінацію.

**Ключові слова:** етнолінгвістика, поховальний обряд, тема смерті, номінація, сема.

**Summary.** The article clarifies actional and nominative aspects of a dying period and death occurrence in the structure of funeral ceremony (ritual) in Transcarpathia. The author considers folk omens pointing to the death approaching. She also pays much attention to the rationally – practical and ritually magic acts at the time of death approaching as well as to their nomination.

**Key words:** ethnolinguistics, funeral ritual, nomination, sememe, death motif.

За останні роки активізувалися різноаспектні етнолінгвістичні дослідження, що стосуються традиційних сімейних обрядів українців, зокрема весільного, родильного і поховального, народної медицини і лікувальної магії, народної кулінарії, традиційних норм поведінки і мовленнєвого етикету, народної фразеології тощо. Ці проблеми висвітлювали в різних аспектах українські мовознавці Л.Артюх, Я.Вакалюк, С.Богдан, П.Романюк, М.Бігусяк, Н.Гаврилюк, В.Конобродська, О.Тищенко, В.Дроботенко, І.Магрицька, Н.Хібеба та ін.

Однак етнолінгвістичні студії традиційної культури представлені в сучасному українському мовознавстві поки що недостатньо. Це стосується й одного з найдавніших обрядів – поховального, дослідження якого є актуальним завданням слов'янської етнолінгвістики.

Спроби різнопланового аналізу слов'янського поховального обряду та окремих його елементів подано в працях О.Котляревського, О.Афанасьєва, О.Потебні, Д.Анучина, Д.Зеленіна, П.Богатирьова та ін. Дослідженню комплексу чи окремих ритуалів, пов'язаних із похованням та поминанням померлих, присвячено праці Н.Велецької, О.Седакової, М.Толстого, С.Толстої та ін.

На сьогодні добре вивчений поховальний і поминальний обряди Полісся в численних наукових працях Валентини Конобродської, яка в 1999 р. захистила кандидатську дисертацію «Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах» [15], а в 2007 р. опублікувала монографію «Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії» [16].

Інформацію про поховальний обряд у контексті дослідження лексики сімейних обрядів на матеріалі гуцульських і східностепових говірок подано в наукових працях М. Бігусяка [1] і В. Дроботенко [7]. Етнологічне дослідження поховального обряду українців Карпат ХІХ–ХХ ст. провів Роман Гузій, залучивши до джерельної бази й зібрані в 1992–1998 рр. власні польові матеріали з Воловецького, Міжгірського, Перечинського та Рахівського районів Закарпатської обл. [5].

Неоціненним джерелом вивчення похоронної обрядовості населення Карпат є етнографічні матеріали, зібрані протягом ХІХ–ХХ століть. Перші

відомості про деякі похоронні й поминальні звичаї горян у ХІХ ст. подають І.Любич-Червінський, Я.Головацький, І.Вагилевич, В.Поль, С.Витвицький, О.Торонський, А.Крालицький, Г.Бідерман, Т.Злоцький. Незважаючи на певну фрагментарність, ці джерела цінні передусім як перші фіксації похоронних ігор на теренах Закарпаття [5: 2].

Більше фактів про похоронну обрядовість жителів Карпат з'явилося в кінці ХІХ – поч. ХХ ст. у розвідках Д.Лепкого, Ю.Кміта [14], Ю.Жатковича [9], В.Лукича [20], О.Кольберга, В.Шухевича, В.Козарищука та ін. Унаслідок кількарічної збирацької роботи, яку організували члени Етнографічної комісії НТШ (В.Гнатюк, З.Кузеля, І.Свенцицький), 1912 року вийшов друком збірник матеріалів про похоронні звичаї та обряди населення різних регіонів України. Чимало нових і надзвичайно вартісних фактів було зібрано на теренах Карпат (описи Т.Перейми, М.Зубрицького, О.Охримович, А.Онищука, П.Шекерика-Доніківа та ін.) [5: 3].

Збір та інтерпретацію етнографічного польового матеріалу проводили і в 20-30-х рр. ХХ ст., коли з'явилися дописи про похоронні звичаї бойків на сторінках журналів «Підкарпатська Русь» і «Літопис Бойківщини» (найгрунтовнішими з них є розвідки Л.Дем'яна [6] й М.Зинича) та праці Я.Фальковського, Ю.Тарновича, Д.Бандрівського, П.Донченка, які подали короткі відомості про обряди лемків і гуцулів. Деяку інформацію про закарпатський поховальний обряд знаходимо і в працях О.Мицюка [21], А.Изворина [11], Ф.Потушняка [23] та ін.

Чимало важливих фактів про поховально-поминальний обряд на Закарпатті містять і пізніші записи текстів діалектного мовлення І.Панькевича, А.Залеського, Й.Дзензелівського, В.Німчука, І.Жегуца, П.Лизанця, П.Чучки, І.Сабадоша та ін.

Поряд із роботами фактографічного характеру нечисленну групу складають спеціальні аналітичні дослідження окремих фрагментів похоронної обрядовості жителів гірських районів Карпат. Перші такі розвідки з'явилися ще на початку ХХ ст. Передусім маємо на увазі статтю В.Гнатюка «Забави при мерці», у якій автор коротко охарактеризував громадські зібрання біля мерця в Західній Україні та відзначив широке побутування на Закарпатті похоронних ігор [4].

З.Кузеля у праці «Посижені і забави в українським похоронним обряді» на підставі аналізу численних джерел простежив витоки й пізніші видозміни звичаю обрядових розваг біля мерця, окреслив ареал поширення на теренах України та поза її межами похоронних ігор, подав різнобічну оцінку зафіксованих забав, з'ясував причини занепаду цього звичаю і т. ін. [18].

У 20-х рр. ХХ ст. власне бачення генези й семантики окремих похоронних ігор запропонували у своїх працях К.Грушевська і П.Богатирьов. Крім того, дослідники розглянули деякі інші похоронні звичаї горян (биття посуду, обрядові дії, пов'язані з охороною від мерця добробуту родини тощо).

На відміну від багатьох похоронних звичаїв, які лише частки інтерпретовані чи взагалі не висвітлені в науковій літературі, дослідження ігор виявилось продуктивним і в подальші часи. У другій половині ХХ ст. питанням їхнього походження та первісної обрядово-магічної суті приділили увагу І.Симоненко, Б.Кобилянський, Н.Велецька. З інших новітніх праць слід відзначити короткі узагальнені статті Н.Здоровеги, Є.Сявавко, М.Сивицького, М.Мушинки, К.Кутельмаха про похоронні традиції горян у колективних монографіях «Бойківщина», «Гуцульщина», «Лемківщина», «Украинские Карпаты. Культура» [5: 4].

Отже, вивчення похоронних традицій жителів Карпат було переважно в полі зору істориків, етнографів, фольклористів. Що ж до лінгвістичного аспекту дослідження, то й досі немає ґрунтовної наукової праці про окремі складові частини закарпатського поховально-поминального обряду та про особливості його цілісної структури. Спробу етнолінгвістичного аналізу закарпатського поховального обряду подано хіба що в дослідженнях П. Богатирьова [2]. Таким чином, закарпатський похоронний обряд актуальний для вивчення слов'янської духовної культури завдяки збереженню в ньому багатьох архаїчних рис.

Метою нашої розвідки є аналіз вербальних і невербальних компонентів як засобів реалізації теми смерті в структурі поховального обряду на Закарпатті. Джерельна база дослідження охоплює матеріали закарпатського та гуцульського (східна частина Рахівщини) говорів південно-західного українського наріччя.

Танатологію, або науку про смерть, завжди вважали наріжним каменем культури людського суспільства, оскільки розуміння смерті дає відповідь на питання про сенс життя. Тема смерті, яка найбільш яскраво відображена в поховальній обрядовості всіх народів, є неодмінною складовою людського бачення світу і відіграє суттєву роль у формуванні світогляду народу. Вона й досі залишається частиною тієї сакральної сфери діяльності людини, в якій кожен елемент набуває магічного значення та виконується в чіткій відповідності з давніми традиціями, що сягають корінням часів праслов'янської та давньоіндоевропейської общини. Специфіка побутування тих чи інших похо-

вальних звичаїв зумовлена народними уявленнями про смерть, про її причини, про саму природу смерті, про форми посмертного існування.

Неоднозначне ставлення до смерті зумовило формування складної системи похоронного обряду, головною ідеєю якого було шанування померлих та культу предків. Смерть людини завжди сприймалась як велике горе і разом з тим як необхідність, невідворотність. Безумовно, передчасна смерть є непоправною трагедією, однак і довголіття не завжди добре, особливо якщо ти стаєш тягарем для рідних. Тому недаремно на Закарпатті побутують тяжкі прокльони типу: *богд'айиц' н'ірда ни скон'ала!* (Син.), *богд'айиц' жиу сто збд'іу по н'от'ат'іх!* (Тор.).

Впадає в око, що закарпатці, як переконані християни, ставляться до смерті не стільки з острахом чи ненавистю, скільки з повагою – як до чогось неминучого, чого не можна уникнути: *смерт' не<sup>н</sup> трубіт / колі зубіт* (Кв.), *в'іт см'єрти шчи ніхто с'а ни<sup>е</sup> в'іткупіу* (Тюш.), *смирт' ни мож в'ідве<sup>н</sup>рн'іти* (Под.), *смирт' ни д'івит / ци молод'ій / ци стар'ій* (Тор.), *от см'єрти р'ат'іну нікому ні'іє / не<sup>н</sup>б'єсна на то Б'ожа сіла* (Мир.), *круті-верті / а тр'єба ўм'єрти* (В.Вор.), *на ўс'о Б'ожа во́л'а* (Тор.), *уд см'єрти н'ігд'є не<sup>н</sup> ўтеч'єш* (Кор.).

За нашими спостереженнями, уявлення закарпатців про смерть здебільшого збігається з традиційним, поширеним у багатьох народів образом кістлявої жінки з косою, одягненої в чорне: *пр'іде тот'а с кос'оу / прип'ала бы / нігд'є<sup>н</sup> с'а від ніїї ни спр'ач'є<sup>н</sup>и* (Тор.) чи біле: *р'оск'азуїут л'ўди / шчо в'ід'іли смирт' не<sup>н</sup>дал'єко уд Васил'ова // гн'али марж'іну дум'у / а ўже с'а д'обста зм'ір'кло // від'ат / ід'є по дор'оз'і шчос' б'іле іс кос'оу // д'умали / ч'ол'ов'ік ід'є // айбо пудх'од'ат маї бл'іс'ко і ўч'ули так'є / йак грум / згрим'іло // д'ўже с'а нап'удили // кор'овы с'а зб'льц'кали дулу б'єрега / а коліи скотар'і пон'ікали оп'іят на ўто м'істо / ўже н'ік'ого і не<sup>н</sup> было // а ч'єре<sup>н</sup>с на́ру дну ўм'єрла стар'а жон'а / шчо ж'іла пон'іже у зв'ор'і // від'ко / смирт' за ниў прих'од'іла //* (Н.Сел.) [Тексти, 151]. Інколи смерть виступає в образі старої потворної баби (часто з довгим розпатланим сивим волоссям): *же ўс'ої б'єло ф'айно / лем йак'ас' ба́ба ст'ара на н'ого позер'алас'а д'ўже / і в'ін по́йн'аў / же то б'єла смирт' го //* (Во-лос.) [Тексти, 151].

У давнину смерть не вважали особистою драмою і взагалі не сприймали як індивідуальний акт – у ритуалах, які оточували і супроводжували смерть людини, виражалась родинна і суспільна солідарність. Подібні ритуали були складовою частиною загальної стратегії людини, яка заздалегідь відчувала наближення смерті і готувалась до неї [11: 130–144]. Це спостерігаємо й зараз. Оскільки смерть у християнстві не є остаточною загибеллю, а воротами до вічного життя, старі люди заздалегідь готуються, щоб гідно зустріти її: складають гроші, одяг на похорон, дають розпорядження, що треба робити, коли прийде їх остання година: *уж'є м суб'і напаров'ала ўс'о на смирт'и* (Тор.). Тому смерть може з'являтися до них у

більш привабливій людській подобі: *і муї н'ан'ко від'їу смерт' / коли захвор'їу // пробудіўс'а рано ї каже / д'їти / до мене сме<sup>рт</sup>' приходіла // така п'ан'ї ве<sup>л</sup>'їка / у к'алаті // ніч не<sup>к</sup> казала / а по-в'язала ме<sup>н</sup>'ї н'огы / і їа не<sup>к</sup> м'ожу ўста<sup>ти</sup> // і н'ан'ко пе<sup>р</sup>'е<sup>ст</sup>'аў ходіти<sup>ї</sup> // (Пер.); каждіў дин' їа верт'алас'а п'узно з роб'оти і д'ўже бой'алас'а ітї сам'а до<sup>м</sup>'у // їа<sup>к</sup>'ос' хл'опц'ї кажут' ме<sup>н</sup>'ї / з поїїз-да б'удут' ітї л'ўди / то ї ти ід'ї з нїми // доч'ека-лас'а їа / д'окі прїїш'оў поїїзд // ід'ї і віжу пе<sup>р</sup>'ед соб'оў жо<sup>н</sup>'у з че<sup>м</sup>'од'ан'чиком мал'ен'ким // така / їак д'охторка // їа д'ўже зрадо<sup>вал</sup>'ас'а і ста<sup>ла</sup> їїї наздоган'ати і клікати / аїбо вона не озив'алас'а // увід'їла їа / шчо вона їшла ск'оро / а ході їїї не было ч'ўти / н'їби была б'оса // та їа по<sup>позе</sup>'р'ала / цу не ід'е д'ахто з хїмзав'ода / а коли ўберн'їла голо-ву / жон'ї в'же не было відко // тогд'ї мен'е ўз'али страх'ї / і їа побігла до<sup>м</sup>'у // на др'угі дин' роз-каж'їу на роб'от'ї / шчо їа від'їла / а хл'опц'ї кажут' / то їшла смерт' // лем ун'а їшла у б'ол'ниц'у // у то<sup>т</sup>'у нуч ум'ерло ў б'ол'ниц'ї тр'оїе л'удіў // то смерт' їшла за нїми // (Пер.) [Тексти, 151].*

Дуже рідко смерть може з'являтися у вигляді якоїсь тварини: *їа від'їла см'ерт' / коли-м была мал'оў // муї мол'одшїї брат д'ўже хвор'їу // до н'ашої хыж'ї зойшлїс'а л'ўди / д'умали / же шчо роб'їти // їа стоїла в к'ўхні і увід'їла / їак до хыж'ї зайш'оў ве<sup>л</sup>'їк'її б'їлий п'ес / такий бунд'атїї // їа зачала г'ойкати / п'ес зайш'оў до хыж'ї // а м'амка ме<sup>н</sup>'ї кажут' / нїякого п'са нїїе // в'їд<sup>м</sup>'ки бы вз'аўс'а // ўни ніч ні від'їли / а їа від'їла // то была смерт' / і брат ўмер у той час // (Пер.) [Мигол., 27].*

Незважаючи на християнське тлумачення смерті як блага, провісницї спокою, все ж таки в народі існує й уявлення про неї як про ворожу силу, фатальне неминуче зло. Глибинні психологічні корені осмислення смерті як трагедії зумовлені трагізмом самої події – неоправною втратою близької людини, відходом її в небуття. Стан смерті в усі часи вражав почуття і уявлення людей, примушував їх ще раз задуматися над сенсом життя, призначенням людини на землі, моральним обов'язком перед живими і померлими.

Тема смерті втілена в цілому ряді народних прикмет, що покликані зрозуміти й пояснити причинно-наслідкові зв'язки навколишньої дійсності, передбачити майбутнє. Найчастіше інформацію про наближення смерті людина одержує через сновидіння, рідше – через дивну поведінку птахів, домашніх тварин (переважно собаки), невідомі звуки в хаті, падіння різних предметів або ж передчуття самого вмираючого чи його родичів.

Містичне, забобонне віщування чиєїсь смерті передають номени *в'їшч'їїе* (усі н.п.), *зав'їчат* (усі закарп. гов.), *зав'їч'їт* (гуц. гов.): *смерт' м'ожє зав'їч'їати ї кан'а / коли пл'аче* (К.Пол.). Пор. псл. \**zavětjati*, ітеративна форма від \**zavětiti* «заповісти, обіцяти» [ЕСУМ, II, 219]. Див. літ. *віщувати* «наперед визначати те, що буде, що станеться; пророкувати», «бути ознакою, прикметою того, що буде, що наступить» [СУМ, I, 46], бук. *зав'їчати*,

*зав'їчати* «передчувати, передвіщати» [Матер., 4, 12], бойк. *зав'їч'їти* [ОСБГ, I, 263], гуц. *зав'їч'їти* [МСГГ, 59], *зав'їчати* (*зав'їчати*) [ГГ, 73] т.с.

Розглянемо ряд прикмет, завдяки яким людина передбачає наближення смерті. У переважній більшості ці прикмети відображають погляди на смерть і потойбічне існування душі. На думку дослідників, вони схожі у всіх східних слов'ян. Серед прикмет, які віщують смерть, у закарпатців домінують такі: *коли у двор'ї п'ес д'оўго в'їє* (у більш. гов.); *коли кув'їкат' сов'а нед'алеко од х'бжи*; *коли л'аст'їўка зал'єтит до х'бжї* (Черв.), *у х'бжу м'ожє с'а розб'їти п'ташка (л'аст'їўка)* (Нелїп.), *ош коли с'а п'от'а б'їє в ўз'ўр* (Дус.), *коли ч'орної п'от'а б'їєс'а три раз у в'ўзор* (Т.Бист.); *їак у х'бжї обв'їлиц'ї:а штуркат'урка або ўп'аде із с'ц'їнїї картїна*; *не мош кл'астї нож'ї, л'ошкы і вїлкы н'аўхрест* (Нелїп.); *їакш'о на с'ат'її вїчпир дым в'їд св'їчки / шчо задув'їют' / н'їд'е дул'ї*; *їакш'о галуза в'їд д'єрева ў сад'у в'їч:ахн'єс'а* (Н.Вор.) та багато ін.

Як свідчать результати проведеного нами дослідження, основними провісниками смерті на Закарпатті є переважно сновидіння, зокрема, сон про весілля, особливо якщо при цьому побачити молоду (навіть незнайому) або ж себе чи когось із близьких у білому весільному одязі: *коли прїснїц'ї:а св'їл'ба / і від'їти мол'од'їх / то на смїрт'* (Черв.), *їак с'а прїснїт св'їл'ба / та коли від'їти м'о'ло'доў / ават' д'ўже тан'ц'ов'ати / то<sup>т</sup>'о на смїрт'* (Тор.). У таке сновидіння вірять не тільки на Закарпатті, а й на Поліссі та далеко за межами України [16: 56].

За нашими спостереженнями, більшість закарпатців вважає, що білий колір у сні є провісником смерті: *коли сн'їц'ї:а б'їл'ї пр'остын'ї* (Нелїп.), *л'ўдїн'ї / їак'а ўмре / снїц'ї:а ве<sup>л</sup>'їка пр'ост'ора пол'їна / ўкр'їта кв'їтк'їми / а на н'уї х'од'їат' л'ўди / ўбр'їн'ї ў б'їлої ц'ўр'а / або не<sup>к</sup> говор'їат'* (Т.Бист.), *к'їт' к'ос' б'їлїт' х'бжу* (Дус.), *коли л'удїна ў б'їлому прїх'одїт* (Кв.). Правда, часто й чорне може віщувати смерть: *коли снїц'ї:а сон / г'їб'ї сам уд'їв'їїє<sup>к</sup>'с'а ў ч'орноїє / то на смїрт'* (Н.Вор.), *коли снїц'ї:а ч'орна кор'ова* (Т.Бист.).

Часто наближення смерті пророкують померлі родичі, що з'являються у снах і спілкуються з живими: *снїлас'а ме<sup>р</sup>'тв'ї м'їти або отїц'ї і каз'али / шчо за нїми прїїдут* (Лоп.); *ус'ї мїртв'ї їуї с'а с'н'ат' / аїбо мїртв'ї р'одствен:їкы* (Сокир.).

Провіщати смерть можуть ще й такі сновидіння: а) про вирвані зуби (у більш. н.п.): *коли снїц'ї:а / шчо вїт'ах п'ер'еднїї зуб / умр'є блїс'к'а л'удїна / коли заднїї / дал'єка* (Нерес.); б) про нову хату (у більш. н.п.): *коли снїц'ї:а сон з нов'оў хыж'оў / то на смїрт'* (Н.Вор.); в) про сіно: *кїт' с'їшат' с'їно / цї го ўбе<sup>р</sup>'т'авут' / цї к'ос'ат'* (Дубр.); г) про свиню: *кїт' с'а снїт' свїн'а / то к'ос' умр'є* (Дус.); ґ) про порубане дерево: *гурб'а ве<sup>л</sup>'їкого по<sup>р</sup>'убаного д'єр'єв'а вїшч'їїє смерт'* (К.Пол.), *снїломїс'а сїїн'оци мн'ого дїр'їўл'а / м'ожє хт'ос' і ўмре* (Тор.) та ін. Вірять у віщі сні про зуби, про нову хату, про сіно й на Гуцульщині: *н'їточн'їшїї сон / се*

*в'іпада́йе зуб / або в'іт'и́га́йут зуб; дуже́" лихі́й сон / бага́то с'іна / трéба його́ грéбсти / кідати / або сто́йит на с'уш'ин'и* (Кв.). Мотив переселення, нового житла, новосілля репрезентований і в поліській поховальній обрядовості [16: 55].

Стан людини, яка помирає (агонію), та місце перебування душі впродовж поховального обряду етнолінгвісти називають *межею* і відносять до "одного з провідних, домінуючих у формуванні обрядового тексту поховання, одиниці якого є реалізацією потрійної опозиції *життя* (земне) : *смерть* : *життя* (потойбічне), *минуле* : *теперішнє* : *майбутнє, цей світ* : *межа* : *той світ*" [16: 58–59].

Про людину, яка лежить на смертному одрі, репонденти (з етичних причин) говорять неохоче. Тому для номінації поняття 'людина в агонії' в українських говірках Закарпаття вживаються здебільшого дієслівні номени *конáйе, кончáйес'а, кончац'а, ўмира́йе* (усі н.п.), *кóнат'* (Дус., Дубр.), *кóнат, умі́рат* (Н.Вор., Тор.), *мúчиц'а* (закарп. гов.), *мúчиц'у, поми́ра́йе, спочи́ва́йе* (гуц. гов.), *по'кúтат* (Син.). Пор. псл. \**konati* «кінчати, виконувати; умирати», похідне від *копъ* «кінець» [ЕСУМ, II, 547], псл. \**ročiti*, префіксальне утворення від \**čiti*, пов'язане чергуванням голосних з *рокој* «покій» [ЕСУМ, IV, 547]. Номен *по'кúтат* утворено від *покута*, що, очевидно, запозичене з польської мови – *rokuta* «спокутування провини» [ЕСУМ, IV, 484]. Див. літ. *конáти* т.с. [СУМ, IV, 255], *спочи́вати*, перен., уроч. «бути мертвим, лежати в могилі» [СУМ, IX, 584], пор. літ. *поку́та, поку́тувати* [СУМ, VII, 56–57].

Сему 'агонія, страждання перед смертю' репрезентують номени *мúкы* (закарп. гов.), *мúки* (гуц. гов.), *стóны* (Т.Бист.). Пор. псл. \**тѣка* «мука», очевидно, пов'язане з *тѣка* «борошно» [ЕСУМ, III, 531], псл. *stonati* «кричати» [ЕСУМ, V, 426], що, на думку М. Фасмера, походить від *ston* [Фасмер, III, 766]. Див. літ. *мúка* т.с. [СУМ, IV, 824].

У народних уявленнях про «легку» і «важку» смерть втілені ідеї християнства. На думку Л.Виноградової, уявлення про смертність людини здобуваються у процесі конкретного соціального спілкування, тому в кожній культурі присутній свій етнічний образ смерті [3: 88]. Мученицькою смертю найчастіше помирають грішники, які не покаялися за життя: убивці, злодії і ворожбити (усі н.п.), заздрісники, брехачі, а також ті, що приховали від священика на сповіді який-небудь гріх (Черв.), люди, що перейшли в іншу віру (Лоп.), ті, хто дуже обмовляв молодих дівчат (Дус.), ті, що служать нечистій силі (*повітрулі, дволикі (вовкулаки), відьмаки*) (К.Пол.), ті, що не поважали батьків своїх (Неліп.), люди, котрі їли дике м'ясо або курку, яку забив яструб: *тут трéба бúло л'істи на дах і в'ідмолити* (Кв.). Найважче помирають ворожбити: *воро́шки мúс'и передáти сво́йу робо́ту ко'мúс дру́гому / хто лишійе"с'и жи́ти // йаки́о н'іхтó не перебéре нау́ку / мúки страи́н'и* (Кв.). Щоб полегшити їх смерть, на Гуцульщині виліза-

ють на дах чи комин, гримлять ложками та ще й примовляють.

Вважається, що найлегшою смертю, тобто в сні, помирає лише благородна, чиста душею людина: *лéкку смирт' трéба заслужити ў Бóга* (Под.). «Хорошою» вважається смерть на Великдень, Різдво чи інше релігійне свято, бо тоді, за народними віруваннями, душа померлого відразу потрапляє до раю.

Біля конаючого обов'язково мусить перебувати хтось із членів родини, які моляться за нього, щоб полегшити його передсмертні муки і допомогти його душі знайти дорогу в загробне життя: *ўс'и / ко́йе у хі́жи / мбл'ац'а / шоб Бог скóрше забрáў л'удíну / шоб не" мúчилас'а* (Т.Бист.). При цьому не можна плакати, бо плач перешкоджає легкій смерті, не пускає душу людини в інший світ: *дуже́ т'и́шко ўмира́йут л'уди / йаки́х сво́йи"ми ре́вами заве"ртáйут р'ід'н'и // л'удíна н'іби пробудí"ц'у / і ўже не" гóдна ўмёрти* (Кв.). Біля помираючого читають молитви "Отче наш", "Вірую", "Богородице", акафисти (до Ісуса Христа) або ж промовляють: *Гóсподи / аш ти шлеш йо"мú в'ідбу́ти ў дру́гий с'в'іт / то сво́йоў руко́ў помо́жй йо"мú в'ідбу́ти скóро і без мúки // а йак и́че йо"мú жи́ти / то пошлй йо"мú б́истре в́издору́ле"н'а* (К.Пол.). Щоб полегшити страждання людини внаслідок затяжної передсмертної агонії, до конаючого на Закарпатті найчастіше запрошують священика: *клі́чут по́пá читáти і́лий і робі́ти помаза́н'а / або́ бде л'і́тише / або́ ўмре* (Н.Вор.), *чін'ат маслос'áтийе / читáвут' исхóд дуи"и* (Кош.). В окремих населених пунктах цю місію виконують дев'ять удовиць (Лоп., Нанк.): *прóс'ат одови́ц' / обы мо́лилис'а / обы́ Бог забрáў дúшу гр'и́шника* (Нанк.).

Значення 'смерть, припинення біологічного існування (людини)' репрезентують номени *смирт'* (закарп. гов.), *смерт'* (гуц. гов.) праслов'янського походження [ЕСУМ, V, 319], *коні́ц'* (закарп. гов.), *конéц* (гуц. гов.), зрідка *конч́ина* (Тор., Под., Тюш.), *кóнч'ин'е* (марамор. гов.; див. Саб., 149), *конч́ина* (гуц. гов.). Див. літ. *смерть* т.с. [СУМ, IX, 400], гуц. *конч́ина* «кінець» [МСГГ, 83], поліськ. *конéц', конéц, канéц', канéц, конч́ина, канч́ина* [16: 84].

Сема 'померла людина, мрець, покійник' представлена номенами *мертв́ый, мёртв́ий* (у більш. гов.), утвореними шляхом субстантивациі, а також віддієслівними та відприкметниковими суфіксальними дериватами *мриц'* (Т.Бист.), *ўми́риц'* (ужан. гов.), *ме"ртв́иц'* (у більш. гов.), *мертв́е́ц* (гуц. гов.): *да́ўно не" так хова́ли уми"риц'á йак типі́р'* (Бар.). Крім того, активно вживаються лексеми *труп* (усі гов.) праслов'янського походження [ЕСУМ, V, 657]; *небу́шчик, небу́шка* (перев. ужан. гов.), *не"б'и́шчик* (гуц. гов.), запозичені з польської мови, де виникли як суфіксальні утворення від псл. прикметника *niebogi* «померлий, покійний» (первісно «який уже не має своєї частки на цьому світі» [ЕСУМ, IV, 57]; дещо рідше – *поко́йник* (Кош.), *поку́йник* (Лоп.), утворені суфіксальним

способом від іменника *покій* (< псл. *poकोjь* «відпочинок, спокій, мир» [ЕСУМ, IV, 482]).

Згадуючи померлого, мовці вживають здебільшого ефемістичні багатослівні найменування: *прошч'ін бы, наї будé прошч'ін* (*прошч'ун, прошч'ун прошч'ен:шї*), *наї му дас'т' Бох царство не"бэснойе* (*небэсне, не"бэсної*), *наї му Бох пошлэ с'в'ітлойе* (*с'в'ітле, с'в'ітлої*) *царство, наї му зе"мл'а будé н'ухом* (*пером*) та ін. Такі конструкції свідчать про шанобливе, ритуально-сакральне ставлення не тільки до померлого та до всього, пов'язаного з ним, а й до самого факту смерті. Якщо померла людина залишила після себе погану славу, про неї кажуть: *не снуї бы с'а*. Однак зазвичай на Закарпатті прийнятні говорити про померлих тільки хороше або ж не прийнято говорити взагалі.

Поняття 'душа людини' представлене номеном *душ'а* (закарп. гов.), *душ'и'* (гуц. гов.), що походить із псл. *\*duša* «дух, дихання» [ЕСУМ, II, 150]. Часто мовці використовують демінутивні форми *душ'ка* (Кол.), *душ'ечка* (Кв.). На запитання, в якому образі може перебувати душа під час виходу її з тіла, респонденти найчастіше відповідають: *а тко / д'ітїно / душ'у в'ід'їу?* (Син.), *душ'а невідїма, она ходїт по мытарству / ус'ї д'їл'а узбїруїе / а пак престайе перед Бóгом* (Сокир.), *душ'у н'їкó не від'їу / она нахóдїц':а на мытарствах* (Кош.).

Усе ж таки в закарпатців існують загальнослов'янські уявлення про душу як про *пташку, муху* чи *метелика* (*мотыл'а*): *душ'а набїрайе фóрму пташки / ходїт по ўс'їх край'ах / де побыв'ала за жит'а / їск'унїе гр'їхы / потóm їде ў рай або пéкло* (Нанк.); *коли чїл'ан:їк умре / та мóже над ним л'їтати мотыл' / л'їди кáжут / ичó то душ'а* (Гюш.). Закарпатці вірять, якщо покласти на вікно мисочку з мукою до 40 днів після смерті, то можна простежити сліди душі (Кв.). Крім того, на Закарпатті існує повір'я, що після 40 днів душа людини набирає іншого вигляду, тобто може перевтілюватися в птаха, звіра, комаху чи якусь домашню тварину. Все залежить від грїхів небіжчика (К.Пол.). У родичів померлого може бути враження, що хтось стукає в двері чи вікна, – це, за повір'ям, душа покійника (Нелїп.).

Концепція птахів як поводитирів душ і уявлення образу душі у вигляді птаха є універсальною, і її поширення, на думку вчених, не обмежується індоевропейським культурним світом. Образ ластівки є символом добра і зла, весни, відродження, посередником між життям і смертю [22: 78], а в християнській традиції – це символ воскресіння, а також одне зі втілень Христа [19: 174]. У багатьох

народів ластівка уособлює наречену, охоронницю дому, може символізувати сестру, дружину і матір. Метелик також несе у собі ідею відродження [12: 90] і є уособленням несвідомого потягу до світла. Див. ще *душ'а* [8: 209].

Більшість респондентів відповіла, що душа перебуває на землі до 40 днів, а потім знаходить собі місце. Якщо людина була віруючою, то її душа потрапляє до раю, якщо грішником – до пекла: *душ'а прохóдїт сóрок дїн' мїтарства / а дáле їде ват'у Царство / вад'у пéкло* (Лоп.). Дехто вважає, що душа перебуває на землі цілий рік: *душ'а ходїт' кóло об'їс'т'а / за тыждїн' одмóл'їе сáм'ї т'ашк'ї гр'їхы, за сóрок д'н'у мїнш'ї / а за р'їк кóжныї прожїт'ї дїн' / а пак летїт' у рай чи ў пéкло* (Дус.).

Сему 'потойбічний світ' на всій території Закарпаття презентує двослівний номен *тот с'в'їт*, який у свідомості мовців розділений на *пéкло* (усї гов.), чи *ад* (Н.Вор., Т.Бист., Нелїп.), і *рай* (усї гов.), чи *Царство Бóжойе, небэсноїе, с'в'ітлоїе* (більш. закарп. гов.), *Царство Бóжой* (ужан. гов.), *Царство Бóже, небесне, с'в'ітле* (гуц. гов.).

Лексема *пéкло* походить з псл. *\*рък-1* «смола», що з'явилося в слов'янських мовах із прийняттям християнства, згідно з яким грішники киплять у пеклі, в смолі, горять у вічному вогні; через те в народній етимології слово *пéкло* пов'язується з *пекти* [ЕСУМ, IV, 328–329]; *ад* через старослов'янську запозичене з грецької мови [ЕСУМ, I, 48]. Див. міф. *пéкло* «за релігійними уявленнями – місце під землею, куди потрапляють душі померлих грішників для вічних мук» [СУМ, VI, 111], заст. *ад* т.с. [СУМ, I, 19], літ. *рай* «за релігійними уявленнями – місце, де блаженствують праведники після смерті» [СУМ, VIII, 441].

Отже, тема смерті в структурі поховального обрядового комплексу на Закарпатті втілена в цілому ряді вербальних і невербальних засобів. Зокрема, серед народних прикмет основними провісниками смерті є сновидіння, дивна поведінка птахів, домашніх тварин (переважно собаки), невідомі звуки в хаті, падіння різних предметів або ж передчуття самого вмираючого чи його родичів. Незважаючи на певну обмеженість у номінації передсмертного періоду та настання смерті, що зумовлена загальною табуїзованістю обрядового тексту в цілому, лексичні засоби на позначення понять 'віщування чїеїсь смерті', 'агонія', 'смерть', 'покійник', 'душа людини', 'потойбічний світ' у цілому різноманітні. Більшість цих номенів сягає праслов'янського походження.

## Література

1. Бігусяк М. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1997.
2. Богатырёв П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Богатырёв П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С. 167–296.
3. Виноградова Л. «Хорошая» и «плохая» смерть в славянской мифологии // Природа. – 1997. – № 6. – С. 88–91.

4. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 203–424.
5. Гузій Р.Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX–XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2002. – 23 с.
6. Дем'ян Лука. Похоронні обряди и вєрованя из веречанского округа // Подкарпатська Русь. – 1926. – № 2. – С. 108–112; 170–175.
7. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 23 с.
8. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006.
9. Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских // Новини Закарпаття. – 1993. – 23 вересня.
10. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення // Студії з інтегральної культурології. Tanatos. Спец. випуск (НЗ.). – № 1. – Львів, 1996. – С. 28–62.
11. Изворинь Ад. Похоронный звичай у подкарпатских русиновъ // Зоря. – 1942. – Річ. II. – Ч. I–II. – С. 130–145.
12. Керлот Х. Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
13. Кісь Р. Коваріації уявлень про смерть як індикатор типу культури (спроба крос-культурного бачення) // Студії з інтегральної культурології. Tanatos. Спец. випуск (НЗ.). – Львів, 1996. – № 1. – С. 9–20.
14. Кміт Ю. Похоронні звичаї і вірування у Бойків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1915. – Т. СХХII. – С. 161–166.
15. Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л., 1999. – 21 с.
16. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди: Етнолінгвістичні студії. – Житомир, 2007. – Т. 1. – 356 с.
17. Конотоп Л. Проблема життя та смерті в історії філософії // Визвольний шлях. – 1996. – № 4 (577). – С. 460–476.
18. Кузеля З. Посижінє і забави при мерци в українськїм похороннїм обрядї // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1914. – Т. СХХI. – С. 173–224.
19. Купер Дж. Энциклопедия символов. – М., 1995. – 401 с.
20. Лукич В. Угорська Русь, си розвой и тепершній стан. – Львів, 1887.
21. Мицюк О.К. Сани в похоронах верховинцев Карпат // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1932. – Річ. IX. – Ч. I–3. – С. 24–26.
22. Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. та ін. Словник символів. – К., 1997. – 156 с.
23. Потушняк Ф. Серп в похоронному обрядї // Доповідї та повідомлення Ужгородського державного університету: Серія філологічна. – Ужгород, 1958. – № 2. – С. 65–66.
24. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів: Свічадо, 2001. – 160 с.

#### Умовні скорочення назв джерел

1. *ГГ* – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
2. *Матер.* – Матеріали до словника буковинських говірок: В 2-х частинах. – К.: Наукова думка, 1984.
3. *Мигол.* – Миголинець О.Ф. Практичні завдання з української діалектології для студентів філологічного факультету. – Ужгород, 2008. – 82 с.
4. *МСГГ* – Галас Б., Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок. – Ужгород, 2005. – 266 с.
5. *ОСБГ* – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
6. *ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2006. – Т. 1–5.
7. *Саб.* – Сабадош Іван. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
8. *СУМ* – Матеріали до словника буковинських говірок: В 2-х частинах. – К.: Наукова думка, 1984.
9. *Тексти* – Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. та передм. О.Ф.Миголинець, О.Д. Пискач. – Ужгород: Ліра, 2004. – 400 с.
10. *Фасмер* – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.

#### Список скорочень назв населених пунктів

1. *Бар.* – Баранинці Ужгородського району
2. *Біл.* – Білки Іршавського району
3. *В.Вор.* – Верхні Ворота Воловецького району
4. *Вер.* – Веряця Виноградівського району
5. *Вол.* – Волосянка Великобerezнянського району
6. *Гор.* – Горяни Ужгородського району
7. *Д.Пол.* – Довге Поле Ужгородського району

8. *Дубр.* – Дубриничі Перечинського району
9. *Дус.* – Дусино Свалявського району
10. *Кал.* – Калини Тячівського району
11. *Кв.* – Кваси Рахівського району
12. *К.Пол.* – Кобилецька Поляна Рахівського району
13. *Кол.* – Колочава Міжгірського району
14. *Кор.* – Королево Виноградівського району
15. *Кош.* – Кошельово Хустського району
16. *Лоп.* – Лопухів Тячівського району
17. *Майд.* – Майдан Міжгірського району
18. *Мир.* – Мирча Великоберезнянського району
19. *Нанк.* – Нанково Хустського району
20. *Неліп.* – Неліпино Свалявського району
21. *Нерес.* – Нересниця Тячівського району
22. *Н.Вор.* – Нижні Ворота Воловецького району
23. *Н.Дав.* – Нове Давидково Мукачівського району
24. *Н.Сел.* – Нове Селище Хустського району
25. *Пер.* – Перечин Перечинського району
26. *Под.* – Подобовець Міжгірського району
27. *Прибор.* – Приборжавське Іршавського району
28. *Син.* – Синевир Міжгірського району
29. *Сокир.* – Сокирниця Хустського району
30. *Тор.* – Торун Міжгірського району
31. *Т.Бист.* – Тур'я Бистра Перечинського району
32. *Тюш.* – Тюшка Міжгірського району
33. *Черв.* – Червеньово Мукачівського району